

і свобод людини й громадянина. В такому випадку механізм захисту може виглядати дуже просто: при зверненні громадянина (громадян) зі скаргою на порушення його (їх) виборчих прав до Президента України, останній бере під свій особистий контроль розгляд за скаргою, контролюючи кожен етап

до винесення остаточного рішення. І у випадку, якщо будь-яка посадова особа прийняла неправомірне рішення, застосовує заходи президентського реагування: від рішення кадрового питання до внесення відповідного законопроекту до Верховної Ради України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Филина М.А. Юридическая ответственность в избирательном процессе // Сборник конкурсных работ в области избирательного права, избирательного процесса и законодательства о выборах и референдуме, выполненных студентами и аспирантами высших учебных заведений (юридических вузов и факультетов, правовых кафедр) РФ / М.А. Филина. – М.: РЦОИТ, 2009. – 465 с.
2. Бузин А.Ю., Любарев А.Е. Преступление без наказания. Административные технологии федеральных выборов 2007–2008 годов / А.Ю. Бузин, А.Е. Любарев. – М.: ЦПК «НИККОЛО М»; Центр «Панорама», 2008. – 284 с.
3. Орлов Д.В. Дефекты института юридической ответственности за избирательные правонарушения: проблемы законодательства и судебной практики / Д.В. Орлов // Российский судья. – 2006. – № 12. – С. 17–20.
4. Избирательная статистика // Эксперт. – 2007. – № 37. – С. 22–25.
5. Кутафин О.Е. Конституционный строй Российской Федерации : учебник / О.Е. Кутафин. – М.: НОРМА, 2008. – 544 с.
6. Вестник ЦИК РФ. – 2001. – № 5. – С. 24–29.

УДК 340.131.5

ПОРЯДОК ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ В ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ СВІТУ ЯК ОСНОВНА ПЕРЕДУМОВА НЕЗАЛЕЖНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВОСУДДЯ

METHODS OF FORMATION CONSTITUTIONAL JUSTICE BODIES IN DEMOCRATIC COUNTRIES OF THE WORLD AS THE MAIN PRECONDITION OF ENFORCING THE PRINCIPLE OF INDEPENDENCE OF CONSTITUTIONAL JUSTICE

Омелян С.Б.,

*аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті проаналізовано проблему порядку та способів формування органів конституційної юстиції в демократичних державах світу як основної передумови й гарантії забезпечення дотримання принципу незалежності конституційного правосуддя. Особливої ваги така гарантія набуває для держав із європейською моделлю конституційної юстиції, у яких функцією здійснювати конституційне правосуддя володіє спеціально створюваний для цього орган, порядок формування якого безпосередньо впливатиме на його майбутню діяльність.

Ключові слова: спеціалізований орган конституційної юстиції, конституційне правосуддя, принцип незалежності, гарантії, демократичні держави.

В статье проведен анализ проблемы порядка и способов формирования органов конституционной юстиции в демократических государствах мира как основной предпосылки и гарантии обеспечения соблюдения принципа независимости конституционного правосудия. Особое значение такая гарантия приобретает для государств с европейской моделью конституционной юстиции, в которых функцией осуществлять конституционное правосудие обладает специально создаваемый для этого орган, порядок формирования которого будет иметь непосредственное влияние на его будущую деятельность.

Ключевые слова: специализированный орган конституционной юстиции, конституционное правосудие, принцип независимости, гарантии, демократические государства.

The article analyzes the problems of order and methods of formation of constitutional justice bodies in the democratic countries of the world as the main preconditions and safeguards to ensure compliance with the principle of constitutional independence. Of particular importance acquires such a guarantee for countries with European model of constitutional justice, which function to carry out the constitutional justice has specially created for this body, formation of which will have a direct impact on its future activities.

Key words: specialized body of constitutional justice, principle of independence, guarantees, democracies.

Актуальність теми. Дотримання принципу незалежності конституційного правосуддя є визначальним для розвитку держави в напрямі демократії, за-

безпечення верховенства права, дотримання прав і свобод людини. Адже завдяки своїй винятковій ролі в розбудові правової держави органи конституцій-

ної юстиції уповноважені вирішувати у правовій площині й політичні конфлікти між різними органами публічної влади, забезпечуючи так необхідний, передбачений Основним Законом держави баланс між гілками влади. Залежно від сутності органу конституційної юстиції та його статусу в окремій державі, усвідомлення суспільством його ролі для балансу законодавчої, виконавчої й судової влади, установлюється певний комплекс гарантій і засобів забезпечення його незалежності, завдяки яким цей орган спроможний реально виконувати своє призначення. До таких гарантій варто зарахувати порядок формування органів конституційного правосуддя, їх внутрішню організацію (структуру), правовий статус органів конституційного правосуддя і правовий статус їхніх членів, а також процесуальні правила розгляду та вирішення справ, зарахованих законодавством конкретної держави до їхньої компетенції.

Саме порядок формування органів конституційного правосуддя є основною передумовою його незалежної діяльності, оскільки може узалежнити його членів від тих органів чи посадових осіб, які беруть участь у його формуванні вже з початку виконання своїх повноважень. Тому надзвичайно важливо врахувати досвід демократичних держав із європейською моделлю конституційної юстиції в цій сфері для пошуку можливих шляхів забезпечення суддів Конституційного Суду України від несанкціонованого впливу інших органів публічної влади чи посадових осіб.

Мета статті – проаналізувати проблему порядку та способів формування органів конституційної юстиції в демократичних державах світу як основної передумови й гарантії забезпечення дотримання принципу незалежності конституційного правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Однією з найважливіших гарантій незалежності конституційного правосуддя у високорозвинених демократичних державах світу визнається порядок формування органів, які уповноважені здійснювати конституційне правосуддя. Особливої ваги така гарантія набуває для держав із європейською моделлю конституційної юстиції, у яких функцією здійснювати конституційне правосуддя володіє спеціально створений для цього орган, порядок формування якого безпосередньо впливатиме на його майбутню діяльність.

І.Г. Алексеєнко під поняттям «порядок формування конституційного суду» розуміє дії органів, що беруть участь у формуванні суду; процедуру, тобто послідовність дій зазначених органів; норми кворуму в процесі формування складу суду; вимоги, висунуті до кандидатів на посади суддів Конституційного Суду (Ради); організаційно-правові форми діяльності тощо. Ці питання, як правило, урегульовані в Конституціях і законах про Конституційні Суди, тобто вирішуються на найвищому рівні нормативної регламентації [13, с. 8].

Т.О. Цимбалістий виділяє такі три способи формування Конституційних Судів:

– рішення щодо персонального складу Конституційного Суду приймається автономно орга-

нами, що представляють три гілки влади (Болгарія, Грузія, Італія, Молдова, Україна);

– призначення (обрання) суддів Конституційного Суду здійснюється автономно органами, що представляють дві гілки влади – законодавчу та виконавчу (Австрія, Канада, Румунія, Чехія);

– формування Конституційного Суду здійснюється за участі й у взаємодії різних гілок влади. При цьому остаточне рішення щодо кандидатур на посади суддів Конституційного Суду приймається або виключно органом законодавчої влади (Естонія, Литва, Німеччина, Польща, Угорщина), або лише главою держави (Бельгія, Данія, Туреччина). Проте в обох випадках відповідні органи приймають рішення на основі подань (пропозицій), що вносяться главою держави чи органами, що представляють інші гілки влади. Іншим варіантом взаємодії у формуванні органу конституційної юстиції є затвердження суддів, обраних парламентом, президентом держави [17, с. 124].

У Бельгії, наприклад, усіх 12 суддів Конституційного Суду призначає монарх, хоча не варто забувати про формальність його влади – фактично роль монарха як глави держави обмежена представницькими функціями [14, с. 47–48].

Також винятком можна вважати процедуру призначення суддів Конституційного Суду у Великому Герцогстві Люксембург, де спеціалізований орган конституційного контролю формується шляхом призначення монархом пожиттєво за спільною рекомендацією Верховного Суду й Адміністративного суду п'яти суддів. Також до складу Конституційного Суду входять Голова Верховного Суду, Голова Адміністративного суду і два радники Касаційного суду [2]. Отже, майже половина складу Конституційного Суду в Люксембурзі отримує свої повноваження за посадою в інших судових органах Герцогства.

Так, у Латвії, Литві, Македонії, Німеччині, Монголії, Словенії, Угорщині, Хорватії, Чорногорії, Польщі суддів органу конституційної юрисдикції обирає парламент. Наприклад, відповідно до п. 4 ст. 32/А Конституції Угорської Республіки 1949 р. в редакції 1990 р., «п'ятнадцять членів Конституційного Суду обираються Національною Асамблеєю», у ч. 1 ст. 163 Конституції Республіки Словенія 1991 р. визначено, що «Конституційний Суд складається з дев'яти суддів, обраних Скупщиною...» [15, с. 235].

У ст. 194 Конституції Республіки Польща зазначено, що всі п'ятнадцять суддів Конституційного трибуналу обираються Сеймом на дев'ять років, при цьому Голову Конституційного трибуналу та його заступника призначає Президент із числа кандидатів, представлених Загальним зібранням суддів Конституційного трибуналу [5].

У Німеччині, наприклад, зі складу Федерального конституційного суду, що становить 16 суддів, половина обирається депутатами Бундестагу, а інша половина – депутатами Бундесрату більшістю у дві треті голосів депутатів кожної з палат парламенту [14, с. 269].

Конституційний Суд Республіки Хорватія складається з тринадцяти суддів, яких обирає Палата представників за поданням Палати Жупанів строком на вісім років із числа відомих юристів, особливо суддів, прокурорів, адвокатів і професорів права в університетах [9].

В Іспанії, Словаччині, Туреччині, Чехії суддів призначає глава держави на пропозицію палат парламенту, уряду, вищої ради судової влади. Наприклад, у п. 1 ст. 159 Конституції Королівства Іспанія 1978 р. зазначено, що «Конституційний Суд складається з 12 членів, яких призначає Король. З них 4 – за пропозицією Конгресу ..., 4 – за пропозицією Сенату ..., 2 – за пропозицією Уряду і 2 – за пропозицією Генеральної ради судової влади»; згідно з п. 2 ст. 134 Конституції Словацької Республіки 1992 р., «суддів Конституційного Суду ... призначає Президент Словацької Республіки з-поміж двадцяти кандидатів, схвалених Національною Радою Словацької Республіки»; у п. 2 ст. 84 Конституції Чеської Республіки 1992 р. встановлено, що «суддів Конституційного Суду призначає Президент Республіки за згодою Сенату» [15, с. 232].

В Австрії всі 14 членів Конституційного Суду, не включаючи 6 запасних членів, котрі безпосередньо не входять до складу суду, призначаються федеральним Президентом пожиттєво з кандидатів, запропонованих федеральним урядом та однією з палат парламенту – Національною радою або Федеральною радою. Також Президент призначає голову Конституційного Суду та його заступника [1].

У Болгарії, Грузії, Італії, Молдові, Сербії, Україні посади суддів Конституційного Суду в рівній кількості заміщують президент, парламент і збори суддів або вищі суди (вища рада магістратури) [15, с. 236].

Наприклад, у п. 1 ст. 147 Конституції Республіки Болгарія 1991 р. встановлено, що «Конституційний Суд складається з 12 суддів, одна третина яких обирається Народними Зборами, одна третина призначається Президентом і одна третина обирається загальними зборами суддів Верховного касаційного суду та Верховного адміністративного суду» [10]; у п. 1 ст. 88 Конституції Грузії 1995 р. зазначено, що «Конституційний Суд складається з дев'яти суддів-членів Конституційного Суду. Трьох членів суду призначає Президент Грузії, трьох членів обирає Парламент ..., трьох членів призначає Верховний Суд» [8]; у ч. 1 ст. 135 Конституції Італійської Республіки 1947 р. визначено, що «Конституційний Суд складається з п'ятнадцяти суддів, котрі призначаються трьома органами: Президентом Республіки, Парламентом на спільному засіданні палат і вищими загальним і адміністративним магістратурами» [3].

Конституційна рада Франції складається з дев'яти членів, серед яких трьох членів призначає Президент, трьох – Голова Національних зборів, трьох – Голова Сенату. До складу Конституційної ради також довічно за посадою входять колишні Президенти республіки [14, с. 394].

Оскільки механізм формування Конституційного Суду передбачає чітко визначені критерії й вимо-

ги до кандидатів у члени органів конституційного правосуддя, то ця проблема досліджується у двох основних аспектах: по-перше, у контексті питань про компетентність кандидата в члени Конституційного Суду (Ради) (це вимога щодо високого рівня юридичної освіти і тривалого стажу фахової діяльності); по-друге, у частині засад, що стосуються несумісності мандата судді з іншим мандатом [12, с. 1].

У контексті першого аспекту насамперед варто згадати про незвичну для нас, але перевірену на практиці демократичних держав вимогу про обов'язковість призначення частини складу органів конституційної юстиції з-поміж суддів найвищих судових органів (Австрія, ФРН, Італія, Іспанія, Португалія тощо).

Наприклад, Закон про Федеральний Конституційний Суд ФРН вимагає від кандидата на посаду судді стажу роботи «не менше ніж 3 роки в одному з найвищих судів Федерації». Половина суддів (6 із 12) Арбітражного суду Бельгії до свого призначення повинні мати не менше ніж 5 років досвіду роботи старших суддів найвищих судів (касаційного, апеляційного тощо). Професійні судді становлять третину Конституційних Судів Італії, Болгарії, Латвії, Молдови [16]. У складі Конституційного Суду Південно-Африканської Республіки в усі часи, відповідно до ч. 5 ст. 174 Конституції, щонайменше чотири члени Конституційного Суду повинні бути особами, які були судьями на час їх призначення до Конституційного Суду [4].

Крім того, досягнення певного віку та громадянство є також важливим критерієм для відбору кандидатів на посаду в органі конституційної юстиції, що безпосередньо стосується незалежності в діяльності майбутнього його члена.

Зокрема, у п. 3 ст. 134 Конституції Словацької Республіки 1992 р. визначено, що «суддею Конституційного Суду може бути громадянин Словацької Республіки, який має право обиратися до Національної Ради Словацької Республіки, віком не молодший за сорок років...» [11].

Проте чи не найважливішою вимогою до кандидатів на посади в досліджувані органи є наявність юридичної освіти й відповідного стажу роботи в галузі права.

Наприклад, у ст. 138 Конституції Республіки Молдова 1994 р. проголошено, що «судді Конституційного Суду повинні мати вищу юридичну освіту, високий професійний рівень і стаж роботи в галузі права, у сфері юридичної освіти або науки не менший ніж 15 років»; у п. 3 ст. 84 Конституції Чеської Республіки 1992 р. встановлено, що «будь-який громадянин, котрий має право бути обраним до Сенату, має вищу юридичну освіту й принаймні десятирічний стаж юридичної роботи, може бути призначений суддею Конституційного Суду»; у п. 2 ст. 159 Конституції Королівства Іспанія 1978 р. зазначено, що «члени Конституційного Суду призначаються з числа суддів і прокурорів, професорів університету, державних службовців і адвокатів. Усі вони повинні бути загальноновизнаними компетентними юристами, які мають

стаж юридичної роботи не менший ніж п'ятнадцять років» [15, с. 240].

В Італії не існує чітко законодавчо визначеної максимальної або мінімальної вікової межі для набуття статусу судді Конституційного Суду, але особливе значення має наявна вимога про належність до вищої категорії суддівського корпусу, наявність високої академічної кваліфікації та/або тривалий професійний досвід. Судді, як правило, призначаються в Конституційний Суд після досягнення п'ятдесяти років [12].

Вони обираються з обмеженої кількості практикуючих юристів із високим рівнем підготовки й досвіду. Це судді або судді у відставці з найвищих рівнів судової системи, зокрема з Верховного Суду, Державної ради та Рахункової палати, професори права і юристи з досвідом роботи не менше ніж двадцять років у правовій сфері [3].

Також до вказаної групи вимог належить вимога про наявність високих моральних якостей і бездоганної репутації. Наприклад, у ч. 3 ст. 103 Конституції Литовської Республіки 1992 р. встановлено, що «суддями Конституційного Суду можуть призначатися громадяни Литовської Республіки, які мають бездоганну репутацію...»; у п. 3 ст. 147 Конституції Республіки Болгарія 1991 р. зазначено, що «суддями Конституційного Суду обираються юристи з високими професійними і моральними якостями...» [15, с. 241].

У Хорватії судді Конституційного Суду обираються з-поміж видатних юристів, особливо суддів, прокурорів, адвокатів і університетських професорів права [9]. Вони повинні бути громадянами Хорватії, юристами, принаймні з 15-річним досвідом у юридичній професії, які стали визначними в науковій, практичній або громадській діяльності. Людина, яка отримала докторський ступінь у галузі юридичної науки й відповідає всім вимогам, може бути обрана суддею Конституційного Суду, якщо він/вона має принаймні 12-річний досвід у юридичній професії.

В окремих державах встановлюються й додаткові вимоги.

Цікавою є сукупність вимог до кандидатів на посаду судді Конституційного Трибуналу в Португалії, де з тринадцяти суддів, які призначаються на дев'ятирічний строк без права переобрання на новий строк, десять обираються парламентом, а трьох обирають уже обрані судді. При цьому шість із них повинні бути обрані з-поміж суддів загальних судів, а решта мусять мати вчений ступінь із правознавства [14, с. 298].

У Бельгії з тринадцяти суддів Конституційного Суду шість повинні належати до голландської мовної групи, шість – до французької. Один із суддів повинен мати достатні знання німецької мови. При цьому кожна мовна група повинна включати трьох суддів із юридичною освітою (наприклад, професор права в бельгійському університеті) і трьох суддів, які мають принаймні п'ятирічний досвід роботи в Парламенті [7].

Щодо другого аспекту – принципу несумісності, то він фактично вводиться з метою сприяння незалежності суддів під час здійснення ними правосуддя.

Наприклад, відповідно до п. 2 ст. 127 Конституції Королівства Іспанія 1978 р., «закон установлює режим несумісності посад для представників судової влади, який повинен забезпечувати їх повну незалежність» [6].

Частина 5 ст. 147 Конституції Болгарії закріплює положення, згідно з яким статус судді Конституційного Суду несумісний із представницьким мандатом, або будь-якою державною чи публічною посадою, або членством у політичній партії чи профспілці, здійсненням комерційної або іншої оплачуваної діяльності [10].

Судді Конституційного Трибуналу Республіки Польща, відповідно до ч. 3 ст. 195 Основного Закону, протягом перебування на посаді не можуть бути членами політичних партій, профспілок, вести будь-яку іншу громадську діяльність, несумісну з принципами незалежності судів і незалежності суддів [5].

У Великому Герцогстві Люксембург, за винятком випадків, передбачених законом, жоден суддя не може надавати владним структурам платні послуги, якщо тільки він не здійснює їх безоплатно за умови, що цим не порушуються встановлені законом умови несумісності [12].

У ч. 1 ст. 123 Конституції Республіки Хорватія зазначається: «... судді Конституційного Суду Республіки Хорватія не можуть обіймати ніяку іншу публічну або професійну посаду» [9].

Проте, наприклад, в Австрії така вимога відсутня: члени Конституційного суду після призначення можуть продовжувати виконувати колишню роботу або навіть бути членами інших судових органів. Справа в тому, що Конституційний Суд працює сесійно, по 4 сесії на рік, тривалістю 3 тижні.

Висновки. Отже, проаналізувавши реалізацію в демократичних державах із європейською моделлю конституційної юстиції такої гарантії забезпечення незалежності конституційного правосуддя, як порядок формування органів конституційної юстиції, можна виділити такі три її складові: 1) процедура їх формування (органи публічної влади, посадові особи уповноважені формувати їхній склад чи висувати відповідні кандидатури, заміщувати або припиняти їхні повноваження; кількість членів/кандидатів, яку обирає/висуває певний орган чи посадова особа; спосіб, за допомогою якого такий орган чи посадова особа їх обирає/призначає, тощо); 2) вимоги до кандидатів, які можна згрупувати у два блоки: вимоги щодо їхньої компетентності (досягнення певного віку, наявність громадянства певної держави, відповідного професійного стажу й освіти, наявність наукових звань, володіння високими моральними якостями та бездоганною репутацією, володіння певною мовою чи належність до певної суспільної групи тощо), а також вимоги щодо несумісності мандата члена органу конституційної юстиції з іншими мандатами чи видами діяльності; 3) строк повноважень

членів органу конституційної юстиції, можливість безстрокового перебування на посаді; вікові обмеження щодо професійної діяльності; можливість переобрання на новий строк. Лише врахувавши всі три наведені вище аспекти порядку формування органів

конституційної юстиції в демократичних державах світу із європейською моделлю конституційної юстиції, можна віднайти оптимальну для нашої держави модель, яка б дала змогу максимально підвищити незалежність конституційного правосуддя в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Austria Constitution [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.servat.unibe.ch/icl/au00000.html>.
2. Constitutiondu Luxembourg [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=194538.
3. Constitutionof the Italian Republic [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf.
4. Constitution of the Republic of South Africa [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gov.za/documents/constitution-republic-south-africa-1996>.
5. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1997. – Nr. 78. – poz. 483.
6. Spanish Constitution [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Hist_Normas/Norm/const_espa_texto_ingles_0.pdf.
7. The Belgian Constitution [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.legislationline.org/documents/id/9045.
8. The Constitution of Georgia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.constcourt.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=19.
9. The Constitution of the Republic of Croatia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=2405>.
10. Конституція на Республіка Бґларія: обнародвана, ДВ, бр. 56 от 13 юли 1991 г., изменена и допълнена, бр. 85 от 26 септември 2003 г., бр. 18 от 25 февруари 2005 г., бр. 27 от 31 март 2006 г.; бр. 78 от 26 септември 2006 г. – изм. и доп., бр. 12 от 6 февруари 2007 г. – София : Сиби, 2009. – 51 с.
11. Конституція Словацької республіки. – Прага : Чехослов. агенство «Новини», 1992. – 49 с.
12. John Bridge, Constitutional Guarantees of the Independence of the Judiciary, vol. 11.3 Electronic journal of comparative law (December 2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ejcl.org/113/article113-24.pdf>.
13. Алексєнко І.Г. Європейська модель конституційної юстиції: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І.Г. Алексєнко ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2001. – 16 с.
14. Бориславська О.М. Організація державної влади в сучасному світі: конституційно-правова енциклопедія / О.М. Бориславська, С.В. Різник. – 2-ге видання, стереотипне. – Львів : ПАІС, 2013. – 456 с.
15. Кириченко В.М. Порівняльне конституційне право: модульний курс : [навч. посіб.] / В.М. Кириченко, О.М. Куракін. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 256 с.
16. Окрема думка судді Конституційного Суду України Скоромохи В.Є. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України», направленою Головою Верховної Ради України, вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статей 76, 78, 81 та інших Конституції України) // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 5. – С. 76.
17. Цимбалістий Т. Становлення і сутність інституту конституційної юстиції / Т. Цимбалістий // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 2. – С. 123–129. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chasopysnapu.gov.ua/chasopys/ua/pdf/2-2014/cimbalistyj.pdf>.